

TANRI DAĞLARINDA BULUNMUŞ HELLENİSTİK SERAMİK SAKA (İSKİT) BÖLGESİ – GRECOBACTRIA TİCARİ İLİŞKİLERİNE BİR ÖRNEK

Anıl Yılmaz* & Künbolot Akmatov**

Öz

Tarım kültürü ile şekillenmiş yerleşik imparatorluklar tarih boyunca hayvancılık ile uğraşan göçer kültürlerle ilişki içinde kalmışlardır. Bu ilişkiler siyasi alanda sürdüğü kadar ticari düzeyde de devam etmiş ve bu birinci kısım zaman zaman çok kanlı süreçler yaşatmıştır. Akademisyenlerin bilgi sınırları içinde her iki kültür ile ilgili genel bir kanı bulunmaktadır ve bir noktaya kadar doğru da kabul edilebilir. Kazılar bu kanıyı genellikle teyit eder sonuçlar ortaya koymaktadır ancak bazı durumlarda ezber bozanlara da rastlanır. Makale Tanrı dağlarında 2022 yılında yapılmış bir kazıda ortaya çıkan seramik üzerinden Orta Asya ile yapılan ticari ilişkilere değinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hellenistik Bactria, Soğdiana, İskit, Kurgan, Orta Asya ticareti.

A Hellenistic Ceramic Found in Tengri Mountain An Example of Commercial Relations between Saka Land (Scyth) – Grecobactria

Abstract

Throughout history agrarian based empires kept in touch with nomadic cultures dealing with animal husbandry. These relations continued mostly at commercial level as well as in the political field, and second part led companies to very bloody processes from time to time. Academicians have a general opinion about both cultures within the limits of their knowledge and it is mostly considered as correct up to a point. Archaeological excavations

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk İslam Arkeolojisi Bölümü, İzmir/Türkiye. yilmazanil@yahoo.com ORCID ID: 0000-0002-9722-0012

** Dr. Künbolot Akmatov, Serbest Arkeolog, kunbolot@rambler.ru

generally confirm these opinions but in some cases, game changers are also encountered. The article refers to the commercial relations between Central Asian Hellenistic cities dwellers and Tien Shan mountains inhabitants through the ceramic unearthed in an excavation made in 2022, Kyrgyzstan.

Keywords: Hellenistic Bactria, Sogdiana, Scythians, Kurgan, Trade in Central Asia.

Giriş

Kazısı yapılan göçer kültüre ait kurganlar içinde zaman zaman ithal malzemelere rastlanmaktadır. Bu malzemeler, genellikle kurganı yapan kültürün hangi uygarlığa yakın olduğu ile ilgilidir. Örneğin, Moğolistan'da bulunan İskit kurganları genellikle ya Çin üretimi mallar ya da çok az ithal malzeme barındırırken, Kırım bölgesini iskân eden İskitlerin kurganlarında Assur, Urartu, Grek gibi Devletlerin malzemeleri görülebilir.

Hun kurganlarında da eğer, Moğolistan'da ise Çin, Tanrı dağlarında ise İran, Panioniya bölgesindeyse Roma/Bizans malzemelerine rastlamak olasıdır. Bu durum Gök Türk ve Uygur dönemlerinde de devam etmiştir. Bulunan malzemeler bize kıtalararası ticaretin boyutları hakkında bilgi vermekten ziyade dönemin beğeni, ekonomi vs. konusunda da veri sağlamaktadır.

Kırgızistan'ın Narın Bölgesi'nde 2022 yaz ayları boyunca "Epkin – Baş-Kuugandı otoyolu kenarlarında arkeolojik kurtarma kazıları" düzenlenmiştir.¹ Bu kazılar, yaklaşık 50 kadar kurganın kazılması ile sonuçlanmıştır. Çalışma, Kırk Kız, Altın Arık ve Kuyruçuk olmak üzere 3 ana bölgede yoğunlaşmıştır ve İskit (Saka), Hun ila Müslüman gömülerine rastlanmıştır. İskit ve Hun kurganları tipolojik olarak dönemlerine tam olarak oturmaktadırlar. Müslüman mezarları ise, toprak dolgu ile kapatılmış İskit ve Hun kurganlarına ikincil gömü olarak yapılmıştır.

Müslüman olarak ifade edilen mezarlardaki iskeletler kuzey-güney doğrultulu yatırıldıklarını, kafalarının batıya döndürüldüğünü ve bazılarında Kuran-ı Kerim hariç hiç buluntu içermediklerini ifade etmemiz gerekir. İçlerine gömüldükleri kurganların etrafı modern Kırgız mezarları ile çevrelenmiştir. Bu mezarların bazıları kümböz olarak isimlendirilen kümbetlerden oluşmaktadır ki bu mimari 18.yy.sonu ile 19.yy.ın başına tarihlendirilir. Bu yüzden Müslüman gömüleri kavramını, 18.yy.da bölgeyi Kitanlar'dan devr alan Kırgızlara ait olduğu varsayımı üzerine kurguladığımızı ifade etmemiz gerekir.

2022 yılındaki araştırma, 9 gurup kurgan topluluğunun kazılması ile sonuçlanmıştır.² Kazısı yapılan kurganların tamamı soyulmuştur. El değmemiş bir

¹ Kazılar, Kırgızistan Cumhuriyeti, Ulaştırma Bakanlığı tarafından yürütülmekte olan ve Asya Kalkınma Ajansı tarafından desteklenen proje ile yapılmıştır.

² Bu kurganlar, Kuyruçuk I, II, III, Altın Arık I ve V, Kırk Kızlar I, II, III ile Kızart doğu ve batı kurganları olarak adlandırılmıştır.

kurgana rastlamadığımızı ifade etmemiz gerekir. Altın Arık V’te olduğu gibi, ovaya yapılan kurganlar toprak yapıları sebebi ile kolay kazılmaları, Müslüman gömülerine de ev sahipliği yapmaktadırlar. Pek çok İskit kurganında birden fazla Kırgız (?) gömüsüne rastlandığını belirtmemiz gerekir. Bu sebeple neredeyse in-situ bir İskit gömüsü ortaya çıkarılamamıştır.

Elinizdeki araştırma Altın Arık V, Kurgan no 1deki bir mezar sunusuna dayanmaktadır.³ Bu kurgan, Cumgal’da, Kuyruçuk - Çongarik yolu üzerinde yer alan modern Kırgız mezarlığının içinden geçen yolun hemen solunda Kurgan no 2 ile yan yana yer alır. Yolun sağ tarafında ise, 4 adet kurgan daha bulunur, asfalt yolun kurganların tam ortasından geçirilmeye çalışıldığı düşünülmektedir (Resim 1).

Bu kurganlar kuzey-güney yönünde sıralanmıştır. Kazısı yapılan kurganlar ise sıranın kuzey ucunda, doğu-batı doğrultusunda yan yana durmaktadır. Plan, büyüklük ve konumu itibarı ile klasik dönem, yani MÖ. 5-3. yy. İskit kurgan tipolojisine girerler. Bu kurganlar, Kurgan 1 ve 2 olarak kodlanmış, diğer kurganlar mezarlığın içinde kaldığından kazılmamışlardır.

Resim 1: Altın Arık V kurganlarının hava fotoğrafı, Kuyruçuk, Cumgal – Narın Kırgızistan.

Altın Arık V, Kurgan 2nin var olan çapı 14.50 m. ve yüksekliği 1.60 m.dir. Kazı esnasında Müslüman mezarlarından ve birkaç sal taşından başka hiçbir buluntuya rastlanmamıştır.

Altın Arık V, Kurgan 1’in ise var olan çapı 18.50 m. ve yüksekliği 1.70 m.dir. Hali hazırda 14 tane Müslüman iskeletine ev sahipliği yapmıştır. Zaman içinde hem toprak yığınının aktığı hem de mezarların kurganın yüksekliği düşürdüğü

³ Kurganların GPS ölçüleri, 41°58’38.33’’K, 74°52’22.02’’ D.

öngörüsünden hareketle, kurganın tahmini çapının 14.50 m., yüksekliğinin ise 2.50/3 m. olduğu düşünülebilir (Plan 1).

Müslüman gömüleri bu İskit kurganını yeniden kullanmakla kalmamış, İskit dönemi ile ilgili bütün ritüeli de yok etmiştir. Anatomik olarak toplanan iskeletlerin yanında İskit olabileceğini düşündüğümüz bir iskelet bulunmadığı gibi, İskitlere ait bir buluntu da ele geçirilebilmiş değildir. Sadece İskit dönemine tarihlendirebileceğimiz bir kap parçasından başka hiçbir buluntuya rastlanmamıştır. Makale de bu parça üzerine kurgulanmıştır.

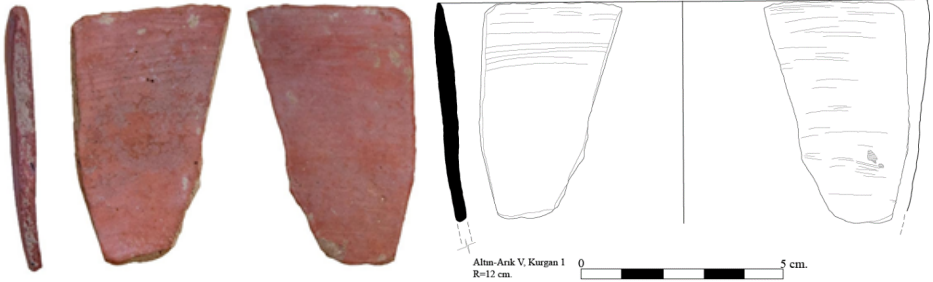
Plan 1: Altın Arık V, Kurgan 1'in plan ve kesiti. Cumgal, 2022.

Avrasya göçerlerinin güneyli yerleşik kültürlerle ilişki kurdukları 3 ana bölge vardır. Bunlardan İç Asya olarak adlandırılan Altay dağlarını merkez kabul eden coğrafya asıl olarak Çin ile, Tanrı dağlarını merkez kabul eden göçerler İran (ve Hindistan) ile, Kafkas dağlarını merkez edinmiş göçerler ise Doğu Anadolu ve Orta Doğu ile kültürel ilişkiler geliştirmişlerdir. Belki dördüncü olarak Kırım-Tuna sınırına yerleşmiş İskit, Hun ya da Avar gibi toplulukları da saymamız gerekir çünkü bu halklar da önce Greklerle ve sonra Roma ile önemli ilişkiler kurgulamışlardır.⁴

⁴ Anıl Yılmaz, "Gök Türk tarihi coğrafyası", *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: I / 1 - Temmuz 2015, s. 29-30.

Bu ilişkilerin en önemli tanıkları ise kurganlardan çıkan buluntulardır diyebiliriz ki ileride inceleyeceğiz.

Kurgan 1’de ele geçen buluntu, bezemesiz, tek renk açık kırmızı, çok seyrek ince kireç ve kum katkılı bir kap parçasıdır. İlk bakışta Lydia üretimi skyphoslarını andırırsa da, Hellenistik dönem Megara kaplarına daha çok benzediği düşünülmüştür.⁵ Ancak üzerindeki çömlekçi çarkından çıktığını gösteren izler de açıkça görülmektedir (Resim 2).

Resim 2: Altın Arık Kurgan V, no 1’den çıkan Hellenistik seramiğin fotoğrafı ve çizim.

Kabın içi ve dışı kırmızı astarlıdır. 5,4 cm. yüksekliği, neredeyse dik gövdesi ile dip ve ağız çapı birbirine çok yakındır. Ağız kısmı konik formdadır (sivri) ki bu da içindeki sıvının daha rahat tüketilmesi anlamına gelir. Yuvarlak dipli bir kap olduğu düşünülse de bu kısım tamamen kırılmıştır. Gövdesinin inceliği (2 mm.) ve fırınlama kalitesi ile Tanrı dağlarında üretilen mallardan olmadığı açıktır.

Ele geçen bu kap parçasından sonra kazıya ne kadar dikkat ettiysek de bir başka parçaya rastlanmamıştır.

Kap büyük ihtimalle sofraya kabı olarak kullanılıyordu ve kalitesi ile bir prestij göstergesiydi. Bu hali ile bile, ritüel kabı olarak kullanılmaya müsaittir. İçinde bulunduğu kurganın yüksekliği de bunu doğrular niteliktedir. Bölgedeki yüksek diyebileceğimiz (2.5/3 m.) bir kurganda bulunmuştur. Bu kurganların, İskitlerin aristokrat kesiminden insanlara ait olduğu dikkate alınır, zengin ve prestijli buluntularla defnedilmiş birinin sağlığında da kullandığı bir kap olduğu düşünülebilir.

Değerlendirme

Bactria ve Soğdiana olarak adlandırılan bölgeler MÖ.4.yy.dan itibaren Grek yerleşmelerine sahne olur. Antik kaynaklar ilk yerleşimlerle ilgili net bir bilgi

⁵ Akın Ersoy, “Smyrna / İzmir kazıları kalıp yapımı kâseleri ve kabartmalı kaplar”, *Tiiba-Ked*, S. 11, 2013 s. 32.

vermezlerken, MÖ. 325 ve 323teki ayaklanmalar sonrası Greklerin daha dikkatli bir plan ortaya koyduklarını ifade etmemiz gerekir. Ai Khanum, Termez, Bactria, Tepe Zargavan, Bala Hissar, Belh, Tahila, Kök Tepe vs. şehirler bu süreç içinde kurulmuş veya gelişmiştir.⁶

Kap, Tanrı dağları havzasında rastlanan ilk Hellenistik dönem malzemesi değildir. Kayıtlarda Soğdiana ve Bactria işi olduğu iddia edilen metal kaplardan bahsedilmektedir. Ancak maalesef erken dönem kazılarında ele geçen bu bulguları, bugün Kırgızistan müzelerinde görmek mümkün değildir. Günümüze yakın kazıların malzemeleri daha ulaşılabilir örneklerdir.

Burana'da, MÖ.2.yy. Wusun (Usun) dönemine tarihlenen 3lü kurgan topluluğunun 1 numaralı mezarında Satir başlı madalyonlar bulunmuştur (Resim 3). Bu malzeme açıkça Greco-Bactrian işi olarak kabul edilebilir.⁷ Bu madalyonlar, yanlarındaki diğer buluntularla birlikte değerlendirildiğinde biraz geniş bir zaman dilimine, MÖ.3.yy.-MS.1.yy.lar arasına tarihlendirilirler.⁸

Resim 3: Wusun dönemine tarihlendirilen kurgan kazılarında ele geçen Satir başlı madalyonlar, Burana-Kırgızistan. (Voevodsky – Gryaznov 1938: fig. 34)

Göçer kurgan kazılarında bulunmuş bir başka madalyon gurubu Ural nehrinin doğu ve batısında MÖ. 2-1.yy.lara aittirler. At binit takımlarına asıldığı düşünülen bu parçaların da Greco-Bactria/Parthia işi olduğu anlaşılmaktadır.⁹ 23-25 cm. çap boyutları ile oldukça büyük olan bu madalyonlar, Grek mitolojisinden sahneler içerir (Resim 4). Her ikisi de aynı işçiliği gösterirler. Dış çerperde boş bir

⁶ Jean-Baptiste Houal, "The Hellenistic Period through the Ceramics of Termez (Uzbekistan) and Balkh (Afghanistan)", *Traditions and Innovations - Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*, Proceedings of the 1st Conference of IARPotHP Berlin, November 2013, 7th – 10th Ed. Sarah Japp and Patricia Kögler, Wien 2016, s. 466-468.

⁷ M.V. Voevodskiy – M.P. Gryaznov, "U-sun'skiye mogil'niki na territorii Kirgizskoy SSR", *Vestnik Drevney İstorii*, No.3 (4), 1938, s. 168

⁸ A.K. Kibirov, "Archaeological sites of Chatkal", *Arheologičeskiye Rabotiv Tsentralnom Tyan-Şanye (1953-1955 gg)*, Trudı Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii, Moskva Akademi Nauk 1959, s. 103. Yazarlar bu madalyonlardaki figürleri satir ve medusa başı olarak ifade etmişlerdir Siyah-beyaz olan bu baskıların kalitesi de yüksek olmadığından neden böyle adlandırıldıklarını anlamadık. Madalyonlar sanki birisini temsil etmektedirler.

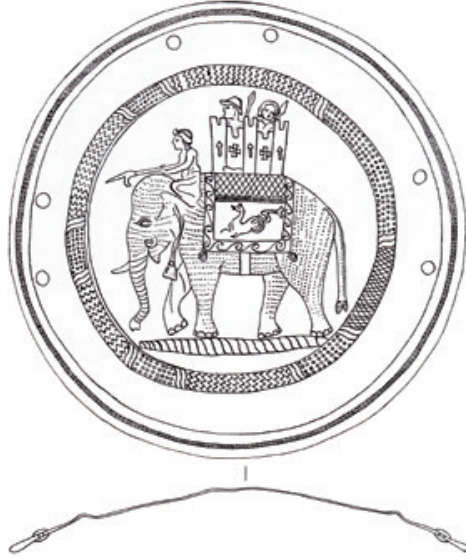
⁹ M. Treister, "Hellenistic Phalerae from the burials of the nomads of Asian Sarmatia". *Art of the Orient*, 7(1), 2018, s. 46

yanak ve tam ortada kompozisyon yer alır. Burada Belarofon'un Chimera ile dövüşü sembolize edilmektedir. Bir çelenk ile sınırlandırılan dairesel alanda Belarofon'un sürdüğü Pegasus, arslan - keçi karışımı yaratık olan Chimera'nın üstünde şaha kalkmıştır ve Belarofon elindeki mızrağı saplamak üzeredir. Mızrak ihtimalle madalyona sonradan eklendiği için bugün kayıptır.

Resim 4: Volodarka kurganları no. 4/1981. Ural, Batı-Kazakistan Bölge Müzesi. Env. no 7949 ve 4831. (Treister 2018:46: fig. 2/1-2)

Kaynağı belli olmayan ancak Hermitaj müzesi envanterinde yer alan bir başka madalyonda Grek askerler bir filin üzerinde tasvir edilmiştir (Resim 5). Benzer bir bakış açısı ile dekore edilen madalyonun farklı yanı, tasvirin bir çelenk içinde değil örgü deseni gibi zikzaklardan oluşturulmuş bir kontürün içinde yer almasıdır. Buradaki kompozisyonda bir savaş filinin üzerinde korunaklı bir alan içinde duran 2 savaşçı ve 1 fil sürücüsü tasvir edilmiştir. Fil ağır adımlarla ileri doğru hareket ederken gösterilmiştir. Boynuna asılmış çingirak (?), ihtimalle diğer fillerle senkronize olmasına yardımcı olmaktadır. Eyer örtüsü özellikle dikkat çekicidir. Askerlerin miğferleri etnik kimlikleri ile ilgili doğrudan bir fikir edinmemize yardımcı olur.

Resim 5: Hermitaj Müzesi, Sibirya Koleksiyonu - St. Petersburg, Env. no. S-65. (Treister 2018:46: fig. 2/3)

En etkileyici madalyon örneklerinden biri Moğolistan'da yapılan Hun dönemi kazılarında 20 numaralı kurganda ele geçirilmiştir. Yüksek kabartma erkek ve kadın figürlerinin yer aldığı bu gümüş malzeme önemli bir Hun kurgan merkezi olan Noin Ula'da bulunmuştur (Resim 6). Bu disk te at binit takımına asılan parçalardan biridir. Madalyonun çapı 14.31 cm.dir. Etrafındaki 6.4 mm.lik genişliğe sahip alan ise diski kayışa sabitlemek için kullanılan deliklere sahiptir.¹⁰

Madalyonun ortasında, aslan postu üzerine oturan çıplak bir erkek ve o'na arkasını dönmüş yarı giyinik halde bir kadın figürü bulunmaktadır. Erkeğin başındaki altın taç, soylu biri belki de kral olduğunu vurgulamaktadır. Kadın'ın sol tarafında sarmaşık ve asma yaprakları ile kaplanmış, çam kozalağı ile taçlandırılmış bir thyrus ve flama asılı bir direk bulunur. Kompozisyonun en solunda Dionysos kültlerinde kullanılan bir heykel bulunmaktadır. Asa da Dionysos'a aittir ve sahne ihtimalle Dionysiac bir esrim yaşayan çifti betimliyolmalıdır.

MÖ. 2. yy.a tarihlenen bu malzeme de, ihtimalle Fergana üzerinden Orta Asya'da kurulmuş Hellenistik şehirlerden birinin üretimi olmalıdır.¹¹

¹⁰ Natalya Polosmak, "Svet dalekoy Elladı", *Hauka iz Pervıh Ruk*, Vol. 37, 2011, 94-95

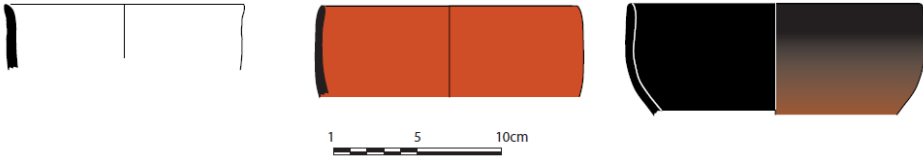
¹¹ Bu buluntuların Karadeniz'deki Grek kolonileri üzerinden bütün bozkırı aşarak Moğolistan'a geldiği de var sayılabilir ancak bu konu ile ilgili ancak metalürjik analizler yolu ile bir tez üretilebilir.

Resim 6: Hun dönemine ait Noin Ula No. 20 kurganından çıkarılmış gümüş madalyon, MÖ.2.yy. (Polosmak 2011: fig.2)

Konu ile ilgili Greco-Bactrian metal örnekler çoğaltılabilir.¹² Ancak Tanrı dağlarında ya da İç Asya'daki kazılarda günümüze kadar bu konuya örnek gösterilebilecek bir seramik ya ele geçmemiştir ya da kazı başkanlarınca göz ardı edildiklerinden yayınlara girmemişlerdir.

Hellenistik döneme ait Orta Asya kazılarında bulunan pek çok seramiğin içinde ise Altın Arık V, Kurgan 1'deki örnek ile benzerlik gösteren bazı parçalar vardır (Çizim 1).

Çizim 1: Tepe Zargaran, kuzey rampasında bulunan kaplar, Bactria. (Houal 2016: fig. 4/3)

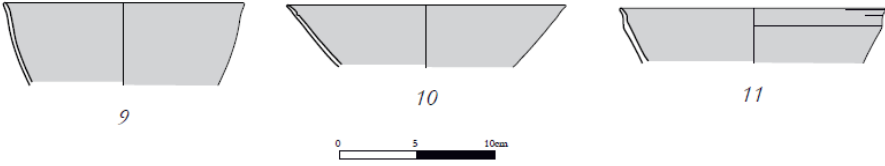
¹² Özellikle Moğolistan'daki göçer kurganlarda Çin üretimi mallara da sıkça rastlanır (Bryan K. Miller - Ursula Brosseder, "Beasts of the North: Global and Local Dynamics as Seen in Horse Ornaments of the Steppe Elite", *Asian Archaeology*, Vol. 1, Beijing 2012, 104)

Buradaki kapların yapım tekniği ve cidarlarındaki incelik, pişirme kaliteleri yine renk ve astar (Resim 7) özellikleri açısından benzerlerine Bactria'daki kazılarda rastlanmıştır.

Resim 7: Hellenistik kaplar, Bala Hissar (after Houal 2016: fig. 5/7-9)

Yine Ai Khanum, Afganistan'daki kazılar benzer teknikte yapılmış kaplara örnek oluşturur. Bu kapların da içi ve dışı kırmızı astarlıdır ve ince cidar kalınlıkları ile kaliteli işçilikleri vardır (Çizim 2).¹³

Çizim 2: Ai Khanum şehrinde ele geçmiş megara kapları. (Lyonnet 2013: fig. 113/9-11)

Sonuç olarak,

Tillya tepe, Ai Khanum gibi Orta Asya'daki kazılardan ele geçen buluntular göstermektedir ki, Bactria ve Soğdiana bölgesindeki şehirlerin üretimi sadece Ege/Anadolu seramiğini bu coğrafyalara taşımakla kalmamış aynı zamanda miktar olarak yoğun bir üretim de gerçekleştirmişlerdir.¹⁴ Tanrı dağlarının tam merkezinde bulunan Altın Arık V, Kurgan 1'in bu mütevazı ancak üzerinden çok şey dile getirebileceğimiz buluntusu da, kültürler arası ilişkiyi gözler önüne seren önemli bir veridir. Böylesi kırılğan ancak statü olarak kullanıcıya çok şey katan bu kaliteli kapların ticaret malzemesi olması gayet anlaşılır bir durumdur.

¹³ Bertille Lyonnet, "La Céramique de la Maison du quartier sud-ouest d'Ai Khanoum", Fouilles d'Ai Khanoum, Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan, T. XXXIV, Ed. Guy Lecuyot, Paris 2013, fig. 113/9-11

¹⁴ Lyonnet, "La Céramique ...", 179-190

Orta Asya'daki Hellenistik dönem şehirlerinin yüksek ve kaliteli üretimler yaptıklarına değinmiştik. Çin malları henüz İpek Yolu'nda aktif rol oynamaya başlamasa da, anlaşılan tüccarlar kendi yollarını çoktan yaratmışlardı. Bu küçük parçanın böylesi bir süreci anlamamız açısından çok önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Tanrı dağlarında kazı yapan arkeologların seramikleri daha dikkatli değerlendirmeleri gerektiğini de eklememiz gerekir.

Kaynaklar

- Ersoy, Akın, “Smyrna / İzmir kazıları kalıp yapımı kâseleri ve kabartmalı kaplar”, *Tüba-Ked*, S. 11, 2013, s. 31-50.
- Ertürk, Ayten, *2 Numaralı Mühimme-i Mektume Defteri (H.1208-1211/M.1793-1796) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi s.31-60*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018.
- Houal, Jean-Baptiste “The Hellenistic Period through the Ceramics of Termez (Uzbekistan) and Balkh (Afghanistan)”, *Traditions and Innovations - Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*, Proceedings of the 1st Conference of IARPotHP Berlin, November 2013, 7th – 10th Ed. Sarah Japp and Patricia Kögler, Wien 2016, s. 465-478.
- Kibirov, A.K., “Archaeological sites of Chatkal”, Arheologičeskiye Rabotiv Tsentralnom Tyan-Şanye (1953-1955 gg), *Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii*, Moskva Akademi Nauk 1959, s. 3-138.
- Küçüköğlü, Lütfiye Sevinç, *Power Politics in Ottoman Provincial Administration: A Case Study of Gürvü Osman Pasha (1789-1807)*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Lyonnet, Bertille, “La Céramique de la Maison du quartier sud-ouest d’Ai Khanoum”, *Fouilles d’Ai Khanoum*, Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan, T. XXXIV, Ed. Guy Lecuyot, Paris 2013, s. 179-190.
- Miller, Bryan K. & Brosseder, Ursula, “Beasts of the North: Global and Local Dynamics as Seen in Horse Ornaments of the Steppe Elite”, *Asian Archaeology*, Vol. 1, Beijing 2012, s. 94-112.
- Öz, Veysel, *Ferîdün Bey’in Münşeat Mecmuası’nda Bulunan İstimâletnâmeler ve Osmanlı’da İstimâlet Siyaseti*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Polosmak, Natalya, “Svet dalekoy Elladı”, *Hauka iz Pervih Ruk*, Vol. 37, 2011, s. 94 - 107.
- Treister, M., “Hellenistic Phalerae from the burials of the nomads of Asian Sarmatia”. *Art of the Orient*, 7(1), 2018, s. 46-62.
- Voyevodskiy, M.V. & Gryaznov, M.P., “U-sun’skiye mogil’niki na territorii Kirgizskoy SSR”, *Vestnik Drevney İstorii*, No.3 (4), 1938, s. 162-179.
- Yılmaz, Anıl, “Gök Türk tarihi coğrafyası”, *Cibannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: I / 1 - Temmuz 2015, s. 27-65.